

Тетяна Ляшенко

ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ: ЕЛЕМЕНТ ДЕМОКРАТІЇ ЧИ ІНСТРУМЕНТ АВТОРИТАРИЗМУ?

*Стаття присвячена питанню формування виборчої системи в країнах Центральної Азії. Аналізуються можливості побудови парламентських республік у цьому регіоні. Розглядаються специфічні умови становлення багатопартійності. **Ключові слова:** Центральна Азія, вибори, референдум, багатопартійність.*

***Tetyana Lyashenko. Election Process in the Countries of the Central Asia: Element of Democracy or Instrument of Authoritarianism.** The forming of electoral system in the countries of the Central Asia is considered in the article. A possibility of organizing of parliamentary republics in the region is analyzed. Specific conditions of the formation of multi-party system are examined. **Keywords:** Central Asia, elections, referendum, multi-party system.*

До інститутів громадянського суспільства фахівці певною мірою відносять вибори та референдуми. Але тільки тоді, коли вони

служать засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів. Виборчий процес у державах Центральної Азії формально відбувається в межах конституцій та світової демократичної практики. За останні роки все частіше спостерігачі не лише зі СНД, але й представники Заходу визнають вибори в ЦА як легітимні та навіть демократичні. Намітилася тенденція до побудови парламентських республік практично в усіх центрально-азійських країнах. Але, тим не менш, особистісний фактор і надалі відіграє вирішальну роль у політичному житті цих країн, а порушення існуючого балансу призводить до негативних наслідків.

Так, 18 травня 2007 р. парламент Казахстану розглянув і проголосував за внесення поправок до Основного закону, а президент Н.Назарбаєв підписав Закон «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Казахстан». Крім того, глава держави підписав ряд відповідних законів: «про Уряд», «Про Президента», «Про вибори в Республіці Казахстан», «Про Парламент і статус його депутатів».

Запропоновано піти шляхом таких змін до Конституції, коли республіка залишається президентською, але зі суттєвим розширенням повноважень парламенту. Це практично трансформує модель країни з президентської в президентсько-парламентську.

Зокрема, відповідно до внесених змін до Конституції Казахстану передбачено новий порядок формування Мажилісу (нижня палата парламенту). Встановлено, що 98 з 107 депутатів Мажилісу обиратимуться за партійними списками на основі пропорційної виборчої системи, а 9 депутатів обиратимуться Асамблеєю народів Казахстану і представлятимуть національні меншини Казахстану. Кількість депутатів сенату (верхня палата парламенту), який призначає безпосередньо глава держави, збільшується з семи до п'ятнадцяти, загальний склад сенату збільшується до 47 осіб.

Уряд Республіки Казахстан формується на основі парламентської більшості партією, яка перемогла на виборах. Головна роль у затвердженні прем'єр-міністра, а значить і у формуванні уряду, належить Мажилісу. Президент призначатиме прем'єр-міністра лише після схвалення кандидатури Мажилісом. Між тим, за президентом закріплюються повноваження самостійно призначати на посади міністрів закордонних справ, оборони, внутрішніх справ і юстиції. Відтепер, за словами Н.Назарбаєва, парламент Казахстану стає головним «спусковим механізмом» конституційної реформи.

Загалом прийняті до Основного закону поправки розширюють повноваження парламенту і масліхатів, значно підвищують роль партій і Асамблеї народів Казахстану у громадсько-політичному житті країни.

У січні 2005 р. президент Узбекистану І.Карімов висунув гасло «Від сильної держави — до сильного громадянського суспільства». 29 березня 2007 р. верхня палата парламенту Узбекистану (сенат) ухвалила пакет законів, які повинні прискорити демократичні перетворення в країні. Йдеться про закони «Щодо посилення ролі політичних партій в оновленні і подальшій демократизації державного управління і модернізації країни» і «Про внесення поправок в окремі статті Конституції Республіки Узбекистан».

Перший з цих документів спрямований на створення організаційно-правових умов для активної участі політичних партій і рухів у формуванні органів представницької і виконавчої гілок влади. Що стосується змін і доповнень до Основного закону Узбекистану, то найбільш суттєвим з них є підвищення статусу президента республіки до повнодіючого глави держави. Парламент не став самостійним політичним актором, оскільки опозиційні партії не мають можливості виставляти своїх кандидатів у депутати. Таким чином, «в сенаті відмічається змішання законодавчої, виконавчої та судової гілок влади» [2, с. 162].

Президент Узбекистану неодноразово підкреслював, що політична система Узбекистану має еволюційний розвиток. При цьому він наголошує на тому, що до 2004 р. в республіці діяв однопалатний парламент, потім свою роботу розпочав двопалатний парламент. «Раніше не було політичних партій, які боролися за політичний вплив, за владу. Тепер в парламенті іде боротьба між партійними фракціями» [8], — відзначає Президент.

У грудні 2007 р. відбулися вибори президента республіки Узбекистан. За Конституцією І. Карімов не мав права черговий раз балотуватися на цю посаду, але його висунули кандидатом від партії більшості в Законодавчій палаті Олій Мажліса — Ліберально-демократичної партії (УзЛіДеП) і зареєстрували в Центральній виборчій комісії.

Сам І.Карімов зазначив, що проведення виборів президента Узбекистану на багатопартійній та альтернативній основі за участю кандидата від ініціативної групи виборців свідчить про те, що в країні сформувалася правова демократична держава, а виборча система повністю відповідає міжнародним нормам. З формальної

точки зору все так і є. Вперше у президентських виборах брало участь чотири кандидати, трьох з яких висунули політичні партії, що підтвердило декларацію президента про необхідність посилення ролі партій у політичному процесі. Але цих кандидатів важко вважати опозиційними, оскільки партії, від яких вони йшли на вибори, є пропрезидентськими. Загалом І.Карімов продовжив свої повноваження до 2014 р.

27 грудня 2009 р. в Узбекистані пройшли вибори в Законодавчу палату Олій Мажліса Республіки Узбекистан. У виборах взяло участь 87,8% виборців. Таким чином, відповідно до статті 44 Закону Республіки Узбекистан «Про вибори в Олій Мажліс Республіки Узбекистан» вибори депутатів Законодавчої палати відбулися. «Нещодавно нас критикували за подібність партій, за відсутність між ними дискусій. На цей раз ми прийшли до такого етапу, коли кожна партія, закликаючи голосувати за її представників, критикує опонентів», — відмітив І.Карімов стосовно парламентських виборів 2009 р. При цьому він наголосив, що сьогодні в країні мають місце «цивілізовані демократичні змагання» [8].

Особливістю цих виборів можна вважати те, що вони відбувалися в нових політичних, соціально-економічних умовах. Згідно з офіційною точкою зору «в Узбекистані внаслідок послідовної поетапної модернізації політичної, державної, правової системи створена виборча система, яка відповідає найвищим демократичним вимогам. Сформована ефективна, відповідна до загальновизнаних міжнародних норм та стандартів, законодавча база виборів» [6]. Гарантією їх проведення відповідно до демократичних принципів відкритості, гласності та справедливості служать Конституція Республіки Узбекистан, закони «Про вибори в Олій Мажліс Республіки Узбекистан», «Про гарантії виборчих прав громадян». Особливо наголошувалося на ролі прийнятого за ініціативи президента І.Карімова Конституційного Закону Республіки Узбекистан «Про підвищення ролі політичних партій в оновленні та подальшій демократизації державного управління та модернізації країни».

Моніторинг виборів здійснювали 270 спостерігачів від 36 держав, включаючи Німеччину, Францію, Японію, США, Китай, Республіку Корею, Росію, Іспанію та місій чотирьох міжнародних організацій — ОБСЄ, Виконкому СНД, ШОС та ОІК. Спостерігачі заявили про відповідність парламентських виборів в Узбекистані національному виборчому законодавству.

Найбільша кількість політичних партій на теренах Центральної Азії налічується у Киргизії. За даними Мінюсту Киргизстану на 2010 р. у країні зареєстровано близько 100 партій та рухів.

З усього спектра політичних партій на внутрішньополітичному полі Киргизстану найбільш активні такі: Народна партія «Ак Жол» («Світлий шлях»), 2007 р. — парламентська більшість, а також її опоненти — Партія комуністів Киргизстану (ПКК), 1992 р. та Соціал-демократична партія Киргизстану (СДПК), 1994 р. Інші представники опозиційних сил увійшли до Об'єданого народного руху (ОНР), 2008 р. Серед них найбільшою популярністю користуються: Соціалістична партія «Ата-Мекен» («Батьківщина»), 1992 р.; Партія національного відродження «Асаба» («Прапор»), 1991 р.; «Ак Шумкар» («Білий сокіл»), 2007 р.; рух «За справедливість», 2007 р.; Народний революційний рух (НРР), 2008 р.

Киргизія — єдина країна в Центральній Азії, в якій громадська думка примусила уряд змінити політику. Поведінка Аскара Акаєва ставала дедалі більш автократичною, що й спровокувало перші заворушення ще на початку весни 2002 р. Політичний процес в Киргизстані зазнає періоду важкої кризи. По-перше, під час виборів новою владою була задекларована політична реформа, що передбачає трансформацію президентсько-парламентської республіки у парламентсько-президентську. Проте після виборів президента 10 липня 2005 р. ситуація змінилася. Курманбек Бакієв став президентом значною мірою через те, що опозиціонер Фелікс Кулов поступився на його користь своєю великою популярністю у країні.

Протести 2010 р. знесли владу К.Бакієва так само, як п'ять років тому позбавили влади А.Акаєва. Тільки на цей раз події розгорталися набагато швидше: на відміну від А.Акаєва, його наступник привів країну до краху лише за п'ять років, а наслідки були більш трагічними й непередбачуваними. І хоча на всенародних виборах переконливо перемогла Роза Отунбаєва, стабільність у Киргизстані настане ще не скоро. Тому що подібні (2005 р., 2010 р.) жорстокі та криваві конфлікти надзвичайно шкодять державі. Фактично, можна констатувати, що з'являється звичка вирішувати питання силовими методами як з боку влади, так само і з боку опозиції: створений прецедент (і не один!) і тепер будь-яка політична сила може діяти аналогічно. Незважаючи на проголошення Киргизстану парламентською державою, можна вважати, що в країні наразі немає сильної держави та дієвої політичної системи.

Професор З.Журманов, член Жогорку Кенеша (парламенту), визнає, що партії в Киргизстані все ще поступаються першістю традиційним інститутам (клановості, місництву, трайбалізму). Партії досить слабо пов'язані з основною масою населення, нагадуючи скоріш за все гуртки однодумців. Дієздатність демократичних сил незначна.

Загалом у киргизстанській політичній системі розклад сил визначається не партійною належністю, а регіональною: Південь — Північ, що можна спостерігати під час заворушень, як 2005, так і 2010 рр.

27 червня 2010 р. у Киргизстані відбувся всенародний референдум, на якому вирішувалося питання прийняття нової Конституції Киргизії та утвердження закону «Про введення в дію Конституції». Окрім цього, виборці висловили свою довіру виконуючій обов'язки голови тимчасового уряду Розі Отунбаєвій, яка стала першою в історії жінкою-лідером центральноазійської держави. Згідно з цим декретом Р.Отунбаєва залишиться на посту до 31 грудня 2011 р., до вступу на посаду президента, якого населення обере наприкінці 2011 р.

На парламентських виборах, які відбулися у Киргизії 10 жовтня, переможцем став рух «Ата-Журт» — 8,88%, далі йдуть соціал-демократи (8,04%), «Ар-Намис» (7,74%), «Республіка» (7,24%) та «Ата Мекен» (5,6%). Всього у виборах взяли участь 55,9% виборців.

Світова спільнота прогнозовано визнала вибори у Киргизстані і навіть назвала її «кроком до демократії».

Щоправда, аналітики не схильні надто ідеалізувати останні події в Киргизстані: «Політична культура в цій центральноазійській державі за останні роки не зазнала істотних змін, влада досить легко переходить із рук у руки шляхом насильства, і саме в цьому полягає загроза, яка ускладнює для Киргизстану повернення на шлях цивілізованого розвитку» [4, с. 3].

Досить сумнівною видається спроба побудувати парламентську республіку там, де для цього не створенні формальні умови, де основою життя людей до цих пір залишається кланово-сімейні відносини, а засобом вияснення стосунків — зброя. Свій сумнів щодо парламентської форми правління у перші дні після референдуму висловили як політики, так і дослідники проблем Центральної Азії: «Парламент в умовах Киргизії — це річ абсолютно непрозора, некерована, з розмитими повноваженнями, в якому

ті самі партії будуть створені за тією самою кланово-територіальною ознакою наявності джерел фінансування» [7, с. 2].

Прийняті зміни до Конституції Киргизстану означають початок зміни державного устрою країни — відтепер Киргизстан є парламентською державою. Це має підвищити роль партій на всіх рівнях. Але є певні побоювання щодо доцільності таких кардинальних змін у бідній центральноазійській республіці з нестабільною політичною ситуацією. Аскар Акаєв, экс-президент Киргизії, висловлює сумніви стосовно ефективності нової форми правління: «Узявши курс на радикальну зміну державного устрою в Киргизії, країна може зіштовхнутися з великими ризиками. Таких експериментів, коли державу кидають з однієї форми влади в іншу, у світі було мало. Я дуже стурбований, тому що переконаний, що для Киргизії нова парламентська форма влади непридатна. Вона підходить там, де люди, особливо політична еліта, політичний лідер, уміють слухати один одного, прислухатися до думки народу. Це, на жаль, сьогодні відсутнє в Киргизії» [1].

Одним з найважливіших моментів трансформації політичної системи в Таджикистані після закінчення громадянської війни став перехід від однопартійної системи до багатопартійності в умовах нерозвиненого громадянського суспільства, відсутності традицій демократії в одній частині країни й наявності давніх форм «гірської» демократії — в іншій [9, с. 26]. Гірська демократія була суттєвим фактором ускладнення формування сильної президентської влади. Також ситуація ускладнювалась високою часткою держвласності, не до кінця сформованою політичною елітою, фрагментованістю суспільства й етнічною дезінтеграцією таджицького народу.

Крім того, багатопартійність у Таджикистані почала розвиватися в умовах, коли після громадянської війни одні етнорегіональні групи зі своїми партіями й рухами почували себе переможцями й формували політичну еліту країни, а партії переможених працювали нелегально. Після громадянської війни, коли одні етнорегіональні групи виявилися переможцями, Комуністична партія Республіки Таджикистан залишилася єдиною на політичному обрії, а інші етнорегіональні групи виявилися переможеними і «їхні» партії — Ісламська партія відродження Таджикистану (ІПВТ), Демократична партія Таджикистану (ДПТ), «Растохез» — пішли в еміграцію та підпілля. Виникла найтяжча криза таджицької державності, що загрожувала їй повним розпадом.

За визначенням А.Зубова, «азіатське суспільство визнає за реальною владою право на її постійне існування, що припускає тривалість безроздільного панування домінантної партії. Тому такого роду партіям у східних суспільствах вдається забезпечити підтримку більшості в багатьох соціальних групах» [3, с. 48]. Страх перед дестабілізацією державної влади змушує населення всіляко підтримувати такого роду партію. При цьому ставлення до партій у східних суспільствах, як це видно на прикладі держав Центральної Азії, у тому числі й Таджикистану, не пов'язується безпосередньо з ідеологією. Набагато більший ступінь підтримки партій визначається особистістю партійного лідера (наприклад, феномен І.Карімова, Н.Назарбаєва, С.Ніязова).

Націоналістична орієнтація і ДПТ, і «Растохеза», і пізніше «Лаъли Бадахшон» була викликана як пошуком ідентичності інтелігенції, що здобула європеїзовану освіту, з якої й рекрутувалася основна частина членів цих політичних організацій, так і тактичними міркуваннями: націоналістична позиція повинна була відокремлювати їх від старої «інтернаціоналістичної» еліти, а також служити мобілізуючою, консолідуючою ідеєю. Радянський націоналізм також легітимізував домагання цієї групи на владу. Поступово, в міру того, як у цих політичних організаціях збільшилася частка членів, що належать до певного етно-регіонального угруповання, стали проявлятися чіткі риси етно-регіоналізму — «у період боротьби регіональних еліт за владу партії та рухи в Таджикистані набули яскраво вираженого етно-регіонального характеру» [9, с. 27].

Загалом, перехід від однопартійної до багатопартійної системи в Таджикистані за всієї своєї своєрідності демонстрував закономірності, характерні для всієї Центральної Азії.

28 лютого 2009 р. у Таджикистані відбулися чергові парламентські вибори. Згідно з законом про вибори в Таджикистані вибори вважаються такими, що відбулися, якщо в них взяло участь 50% плюс один виборець. У столиці Таджикистану Душанбе проголосувало 51,5% виборців, на півночі країни — 48,4%, на півдні — 58,5%, в Горно-Бадахшанській автономній області — 56,1% виборців. Всього у Таджикистані з майже 8-мільйонного населення право голосу мають близько 3,5 млн осіб. В середньому у країні проголосувало 51,4% виборців.

Моніторинг виборів здійснювало понад 530 спостерігачів, в тому числі місії СНД, ОБСЄ, ШОС, делегація Федеральних зборів

Росії, представники більш ніж 25 держав. Висновки спостерігачів по закінченні виборів розділилися.

Представники посольства США, Бюро демократичних інститутів та з прав людини (БДПІЛ) при ОБСЄ зазначили, що вибори «не відповідали багатьом ключовим вимогам ОБСЄ, що містяться в Копенгагенському документі від 1990 р., та багатьом міжнародним стандартам демократичних виборів». Зазначалося, що опозиційні політичні партії змогли провести лише обмежену передвиборчу кампанію і зіштовхнулися з нерівними умовами боротьби через значну підтримку, що була надана Народно-демократичній партії Таджикистану (НДПТ) з боку державних чиновників.

До позитивних фактів вони віднесли те, що склад виборчих комісій був більш інклюзивним, ніж на попередніх виборах, спостерігалися зусилля державних та неурядових організацій, спрямованих на підвищення рівня суспільної обізнаності.

Як зазначила спецкоординатор спостерігачів від ОБСЄ Піа Крістмас-Меллер, «день виборів пройшов загалом в хорошій атмосфері, але я розчарована, що ці вибори не відповідали багатьом демократичним стандартам»[11].

Іншу позицію висловили спостерігачі від СНД. Так, голова Виконавчого комітету СНД, виконавчий секретар С.Лебедев охарактеризував вибори у Таджикистані «вільними та відкритими, такими, що відповідають національному виборчому законодавству». Місія спостерігачів від ШОС також визнала парламентські вибори у Таджикистані «вільними та прозорими».

Унаслідок парламентських виборів у Таджикистані правляча Народно-демократична партія Таджикистану отримала 54 місця із 63. У попередньому парламенті у цієї партії було 52 місця. Другий показник у Партії ісламського відродження — 7,74%, Компартія отримала 7,22% голосів, Партія економічних реформ — 5,1%, аграрної партія — 5,09%, Демократична партія — 0,84%, Соціал-демократична партія — 0,72% і Соцпартія — 0,47%.

На сьогодні у Республіці Таджикистан зареєстровані і діють такі політичні партії: Народна демократична партія Таджикистану (НДПТ), 1994 р.; Партія ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ), 1990 р.; Комуністична партія Таджикистану (КПТ), 1991 р.; Демократична партія Таджикистану (ДПТ), 1990 р.; Соціалістична партія Таджикистану (СПТ) 1996 р.; Соціал-демократична партія Таджикистану (СДПТ), 1998 р.; Партія економічних реформ Таджикистану, 2005 р.; Аграрна партія Таджикистану, 2005 р.

Найменша кількість політичних партій діє у Туркменістані. Власне, існує лише одна політична партія — Демократична партія Туркменістану (ДПТ). Заснована ще Сапармуратом Ніязовим, вона і досі залишається єдиною легальною партією в країні.

Те, що в країні діє однопартійна система з єдиною Демократичною партією Туркменістану (ДПТ), зовні видається яскравим прикладом тоталітарності режиму. Адже її неможливо назвати політичною організацією в повному обсязі цього поняття. В реальній політиці вона фактично не відіграє жодної ролі, а лише виконує функцію однієї з декорацій демократичності в Туркменістані.

ДПТ є трансформованою з колишньої Компартії Республіки Туркменістан. Але навіть порівняно з КПРС вона — крок назад, оскільки жодною мірою не може претендувати на ту роль, яку в політичному житті Радянського Союзу відігравала КПРС. «ДПТ — не стрижень, а малозначуща деталь системи влади» [5, с. 116]. За життя Сапармура Ніязова навіть у Статуті партії була зафіксована лояльність щодо курсу Туркменбаші. У найпершому абзаці було записано: «Демократична партія Туркменістану (ДПТ) є політичною організацією, яка під керівництвом Сапармурата Атаєвича Ніязова (Сапармурата Туркменбаші) ставить своєю метою наприкінці ХХ та початку ХХІ століть, другого та третього тисячоліть зміцнення незалежності, постійного позитивного нейтралітету Туркменістану, побудову демократичної, правової, світської держави, суспільства справедливості. В епоху Туркменбаші вона буде свою роботу під гаслом: «Політика Президента Туркменістану Великого Сапармурата Туркменбаші — курс Демократичної партії Туркменістану» [10, с. 3].

Рівень демократичності в державі залежить не лише від наявності декількох партій, а насамперед від можливості партій представляти насправді різні інтереси та погляди, врешті-решт, від можливості називатися і бути опозиційними партіями. З формального погляду, країни Центральної Азії відповідають принципу партійного плюралізму: політичні партії існують у всіх без винятку державах регіону. Більше того, конституції всіх країн проголошують принцип багатопартійності в політичному житті.

Часткове переміщення акцентів висунення політичних ініціатив від державних органів до інших політичних гравців здатне позитивно вплинути на розвиток громадянського суспільства. Ситуація в усіх країнах Центральної Азії поступово змінюється, і це не в останню чергу пов'язане з тим, що політичні партії ста-

ють дедалі більш популярними не тільки на рівні еліт, але й на рівні масової свідомості.

1. Акаев А. Комментарии к событиям. 30.07.10 <http://gazeta.kg/>
2. Борисов Н. Современный политический процесс в Узбекистане: тенденции и перспективы // Центральная Азия и Кавказ. — 2008. — № 2.
3. Зубов А. Парламентская демократия в незападных обществах. — М., 1991. — 168 с.
4. Коваль О. Революція, котра закінчилася революцією. Чого не навчили Киргизстан останні п'ять років // Дзеркало тижня. — 2010. — № 14 (794) 10–16 квітня.
5. Куртов А. Место выборов в системе власти Туркменистана // ЦАиК, 2006. — № 2.
6. Международные наблюдатели: парламентские выборы в Узбекистане прошли в полном соответствии с международными нормами и стандартами. — Пресс-релиз МИД РУ. — 28 декабря 2009 г.
7. Михеев С. Киргизия так и не стала государством // Свободный Кыргызстан. — 2010. — 13 мая.
8. О встрече Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова с журналистами. — Пресс-релиз МИД РУ. — 27 декабря 2009 г.
9. Олимова С., Олимов М. Независимый Таджикистан: трудный путь перемен // Восток. — 1995. — №1.
10. Устав Демократической партии Туркменистана. В редакции, принятой на ее съезде 19 декабря 1998 года. — Ашхабад, 1999.
11. <http://ru.reuters.com>